

על קולו של המצפון

"המצפון הוא המצאה יהודית", אך : הזהירו מחיקויים!

אחד הספרים האנטי-נאציזם הקלאסיים, הוא ספרו של המנהיג הנאצי של דנציג, הרמן ראושנינג. ראושנינג התאכזב מהנאצים והוקיע את תוכניותיהם עוד לפני המלחמה. ספרו הממשיך לעורר עניין ופולמוס, מבוסס על שיחות עם הצורר הנאצי ימ"ש. מספרו זה רוצה אני להביא כאן רק אחת מאמרותיו של הצורר שנשתמרו בספר: "המצפון הוא המצאה יהודית". יש בטענה זאת הבאה מן הטומאה, עדות על מהותו של אחד מעמודי הקדושה: המצפון.

שורשים שונים למצפון, בישראל ובעמים. אחת העדויות החשובות ביותר על הופעתו של המצפון מצוי בפרשתנו, פרשת וישב. בסיפור יוסף ואשת פוטיפר, עומד יוסף בצדקתו. אשת פוטיפר מנסה לפתות אותו. אין איש בבית, שום סכנה חיצונית לא נראית באופק, אך יוסף מתגבר על יצרו ולא מתפתה: "וַיֹּאֶיף אֶעֱשֶׂה הַרְעָה הַגְּדֹלָה הַזֹּאת וְחָטָאתִי לֹא-לְהִים" (בר' לט, ט). יוסף הופך לסמל הצדיק העתיד לשלם מחיר יקר על צדקתו. בסיפורים האחרים שבפרשה: מכירת יוסף, וסיפור יהודה ותמר, מספרת לנו התורה דווקא על כשלונותיהם של בני יעקב. אולם מתוך כך, מתואר איך בתוך הכשלון מתרחשת המהפכה המקראית: גילוי של המצפון, שגירו של המוסר בלבו של האדם. זהו השגריר שעתיד להפוך את יהודה לסמל של בעלי התשובה.

המצפון הבוקע בשעת הפשע

הסיפור המרכזי שבפרשתנו הוא סיפור מכירת יוסף. את העלילה עצמה מכירים אנו מאז גן הילדים. יוסף נשלח על ידי אביו לראות את שלום אחיו. שליחות זאת הופכת טראגית. כמה מן האחים זוממים להרוג את יוסף: "וַיִּרְאוּ אֹתוֹ מֵרְחֹק... וַיִּתְנַכְּלוּ אֹתוֹ לְהַמִּיתוֹ. וַיֹּאמְרוּ... הֲנֵחָ בְּעַל הַחַלְמוֹת הַלְזָה בָּא, וְעַתָּה לָכֵן וְנַהַרְגֶהוּ וְנִשְׁלַכְהוּ בְּאֶחָד הַבְּרוֹת... וַיִּרְאֶה מָה יָהִי חַלְמוֹתָיו" (בר' לו, יח-כ). הם גם מציעים את ה"אליבי" שיציל אותם מן העונש: "וַאֲמַרְנוּ חַיָּה רָעָה אֲכָלְתָהּוּ". אולם, דברים אלה לא מתקבלים על דעת כולם. ראובן מסתייג ומציע שינוי בתוכנית: "אַל תִּשְׁפְּכוּ דָם הַשְּׁלִיכוּ אֹתוֹ אֶל הַבּוֹר הַזֶּה אֲשֶׁר בְּמִדְבַּר וַיֵּד אֶל תִּשְׁלַחוּ בוֹ" (שם לו כב).

התורה מעידה שראובן התכוון להציל את יוסף, לחזור אל הבור ולהוציאו משם: "לְמַעַן הֲצִיל אֹתוֹ מִיָּדָם לְהַשִּׁיבוֹ אֶל אָבִיו" (שם). האחים לא יודעים זאת. הם מקבלים את דברי ראובן כפשוטם, ועל רקע זה ההסתייגות של ראובן מעניינת. הוא מבחין בין שני סוגי רצח:

האקטיבי והפסיבי: "וְיָד אֶל תִּשְׁלַח בּוֹ" אל תהרגו אותו אתם, תנו לו למות מעצמו. עתה מתערב יהודה בדיון, ודבריו מקבלים משמעות מיוחדת לאור דבריו של ראובן. יהודה טוען: "מַה בָּצַע כִּי נִהְרַג אֶת אַחֵינוּ וְכִסֵּינוּ אֶת דָּמוֹ. לָכוּ וְנִמְכְּרֵנוּ לַיִּשְׁמַעֲאֵלִים וְיָדְנוּ אֶל תְּהִי בּוֹ, כִּי אַחֵינוּ בְּשָׂרְנוּ הוּא" (בר' לו, כו-כז). יהודה מתנגד לרצח אף אם הוא פסיבי ועקיף. ההתחכמות המוסרית של ראובן, אינה מועילה, רצח הוא רצח. "מַה בָּצַע כִּי נִהְרַג אֶת אַחֵינוּ וְכִסֵּינוּ אֶת דָּמוֹ"? "מַה בָּצַע" אינו כאן מושג כלכלי, אלא מוסרי. אם אמנם אסור לרצוח, אסור לעשות זאת אף באופן פסיבי. זאת ועוד. מה בצע אם במשפטו של אדם נצא זכאים. הרי שופט כל הארץ, את הנגלות ואת הנסתרות הוא יודע. יהודה מציע למכור אותו לעבד, מעין "רע במיעוטו".

דבר מקביל מתרחש בסיפור יהודה ותמר. לא אספר את כל הסיפור, הלוא הוא כתוב על ספר התורה. תמר מואשמת ש"הָרָה לְזִנוּנִים", אך אין הדבר כך. מבלי שידע, יהודה הוא האב האלמוני. תמר שולחת ליהודה לאמר: "לְאִישׁ אֲשֶׁר אָלָה לּוֹ אֲנֹכִי הָרָה... הִכָּר נָא לְמִי הַחֲתָמָת וְהַפְתִּילִים וְהַמָּטָה הָאֵלָה" (בר' לח, כה). דילמה קשה עומדת בפני יהודה. הודאתו תמיט עליו קלון: "פֶּן נִהְיֶה לְבוֹז" (לח, כג). אם הוא לא יודה - תוצא תמר להורג. תמר אינה מאשימה את יהודה במפורש. ואף אם יואשם, יכול היה להסתתר ולכפור בעובדות. גדלותו של יהודה באה לידי ביטוי ברקע הקריטי: "וַיִּכָּר יְהוּדָה וַיֵּאמֶר צְדָקָה מִמְּנִי" (שם, כו). הוא בוחר בקלון כדי להציל את תמר החפה מפשע.

הפרשה מתארת את החטא, ויחד עם זאת את הופעתו של המצפון. ולמרות זאת לומדים אנו מהפרשה עקרון חשוב. כפי שתיאר זאת הגיבור של "פת שלימה" לעגנון, זאת התורה: "אין כאן המקום לפרש טיבו של אותו ספר. ברם דבר זה צריכני לומר שמיום שנתפרסם בעולם נשתנה העולם קצת לטובה". החכמים ביטאו זאת בצורה מופלאה כשהשתמשו בסיטואציה בה יצחק העיוור המנסה לזהות את הבן שנכנס אליו. יצחק משתמש בחוש המישוש ובחוש הריח. הפסוק מתאר זאת "וַיִּרַח אֶת רִיחַ בְּגָדָיו וַיִּבְרַכְהוּ" (בראשית כז, כז). חז"ל קוראים את הפסוק באופן מפתיע, לא 'ריח בגדיו' אלא 'ריח בוגדיו'. אם ננסה להבין משמעות דברים אלה, נוכל ללמוד עקרון חשוב. חינוך נמדד לא רק בהצלחותיו, אלא גם בכישלונותיו. החינוך שהצליח לפתח את המצפון קובע גבולות לנפילתו של האדם, ומאפשרות לו להתרומם במקצת אפילו באותם רגעים קשים.

בגידתו של השגריר

המצפון לקח על עצמו מכלול תפקידים. הוא מחוקק, מעין יצר "טוב" המנחה ומצווה. הוא שופט, 'אנטי-שטן' - קטגור רב עצמה. לפעמים הוא אף תליין ומלאך המוות המשתמש בנשק 'יום הדין': האשמה, נשק שהכריע את רסקולניקוף הגיבור הראשי ביחטא ועונשו של דוסטויבסקי. באינטואיציה פסיכולוגית עמוקה הסתייגה החסידות מתפקיד התליין,

שלפעמים ממלא המצפון בקנאות מוגזמת. אולם, יש סכנות מסוג אחר. המסורת היהודית לימדה אותנו תמיד: "כבדהו וחשדהו!" גם כאן, יש לכבד את המצפון אך גם לחשוך בו. לא תמיד הקולות הבוקעים מתוכנו תמימים הם. מה שנשמע כקול המצפון, פעמים רבות אינו אלא הפנמה של ערכים שליליים שבחברה. הקלברי פין (Huckleberry Finn) אחד מגיבורי סיפוריו של מרק טוויין, נקרע בין דרישותיו של "המצפון", להסגיר את העבד ג'ים שברח מאדוניו, לבין חיבתו אליו. מצפונו פועל כאן בכיוון הפוך. המצפון הפנים כאן את ציפיותיה של החברה, של המשפחה, של קבוצת הגיל, של המעמד החברתי-כלכלי.

אכן, לפעמים החברה מרמה אותנו, אך לפעמים אנו מרמים את עצמנו. המצפון המצטרי מלמד אותנו לעשות את הטוב לא מתוך פחד מהשוטר, לחץ חיצוני, חיפוש המעמד החברתי וכבוד הבריות. מכאן, הדרישה לפעמים לפעול לפי החובה והאחריות שהאדם מרגיש, כנגד הדעה המקובלת. יש כאן משהו מופלא. המצפון מלמד אותנו להרגיש אשמה אף שאין החברה מאשימה אותנו, אך לפעמים לעמוד על דעתנו ועל צדקתנו, אף כנגד דעת הרוב. כדברי איוב: "בְּצַדִּיקְתִּי הִחַזְקְתִּי וְלֹא אָרַפְהָ" (איוב כז, ו). אלא שכאן יש שוב סכנה. האם באמת הסרבנות היא מצפונית? היא יוצאת כנגד הקונצנזוס בחברה הלאומית, אך מוצאת לה עוגן נוח בדעת קהל הבינלאומית המחבק אותו לחיקה. חבר פרלמנט טוען שהצביע נגד הוראות מפלגתו בהצבעה "מצפונית", אך מה מסתתר מאחורי הצבעה זאת? לפעמים מניעים שפלים. כמו כל דבר נעלה יכול גם המצפון להפוך כסות לחולשה, השחתה, אינטרסים כלכליים או שוחד פסיכולוגי. ה'מצפון' הוא שגרירו של המוסר בלבו של האדם, בממלכת היחיד. אך פעמים רבות מדי בוגד השגריר, ממשיך להחזיק בכתב ההאמנה שלו, אך הופך להיות משרתו של אדונים אחרים, אינטרסים זרים לפעמים גסים לפעמים מעודנים. איך נאמר על כך בפרסומת: הזהרו מחיקויים!